

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARIDA TO'G'RI TALAFFUZ
KO'NIKIMLARINI SHAKLLANTIRISHDA MASHQLARNING O'RNI**

*Hamdamova Zilola Shaxobiddin qizi,
Navoiy shahar Profi universiteti o'qituvchisi*

Annotasiya: maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni adabiy talaffuzga o'rgatish usullari, mashq va topshiriq turlari, ulardan foydalanish yo'l-yo'riqlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish bo'yicha hududiy muammolar o'rganilgan hamda ularni bartaraf qilish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: to'g'ri talaffuz, tovush, harf, bo'g'in, urg'u, talaffuzi qiyin unli va undosh tovushlar, sheva, adabiy til hamda ularning o'zaro farqi, tafovutlar, ohang, to'xtam, o'quv topshiriqlari, mashq, topshiriq

**РОЛЬ УПРАЖНЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ
ПРАВИЛЬНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

*Хамдамова Зилола Шахабиддиновна,
преподаватель Университета Профи города Навои*

Аннотация: в статье рассматриваются методы обучения учащихся литературному произношению в начальных классах, виды упражнений и заданий, инструкция по их использованию. Также были изучены территориальные проблемы правильного произношения звуков и дана реакция на проведенные исследования по их устранению.

Ключевые слова: правильное произношение, звук, буква, слог, ударение, трудно произносимые гласные и согласные, диалект, литературный язык и их различия, различия, тон, остановка, учебные задания, упражнение, задание

**THE ROLE OF EXERCISES IN THE FORMATION OF CORRECT
PRONUNCIATION SKILLS IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN**

*Hamdamova Zilola Shahabidinovna,
lecturer at the Profi University of Navoi*

Abstract: the article discusses methods of teaching students literary pronunciation in primary school, types of exercises and tasks, instructions for their use. The territorial problems of the correct pronunciation of sounds were also studied and a reaction was given to the studies conducted to eliminate them.

Keywords: correct pronunciation, sound, letter, syllable, stress, hard-to-pronounce vowels and consonants, dialect, literary language and their differences, differences, tone, stop, training tasks, exercise, task

Kirish. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar uchun barcha fanlarning asoslari o'rgatiladi. Ona tilidan ham dastlab, tovushlarning talaffuzi boshlang'ich sinfdan o'qitiladi. To'g'ri talaffuz 1-sinfdan etarli o'rgatilmagani uchun 11-sinfga qadar o'quvchilar adabiy talaffuzni o'rgana olmaydi. «Ona tili» darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Boshlang'ich sinfda adabiy talaffuz va uning me'yorlari masalasi dunyoning rivojlangan mamlakatlari tillarida atrofficha o'rganilganligini kuzatamiz [ingliz, frantsuz va b.]. Bu borada jahon tajribasida, jumladan, ingliz tilida fonetik mashqlardan unumli foydalaniladi. Shuning uchun ham amaldagi asosiy darslik va o'quv qo'llanmalarida har bir nutq tovushining hosil bo'lish jarayoni haqida batafsil ma'lumot beriladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun nashr ettirilgan darslik hamda o'quv qo'llanmalarda tovushlarning talaffuz holati aks etgan maxsus chizma (rasm)lar yo'q. O'zbek tiliga xos bo'lgan ayrim tovushlarning to'g'ri talaffuzini oddiy, an'anaviy mashqlar bilan etarli darajada o'rgatib bo'lmasligini bugungi o'quvchi, talaba, hatto ayrim katta yoshdagi ziyoli kishilar, xususan, o'qituvchilarning nutqi ham isbotlab turibdi.

Asosiy muammo o'rta umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida ona tili o'qitish masalasiga borib taqaladi. Adabiy talaffuz – madaniyatilik belgisi. O'rta umumta'lim tizimida 2-sinfdan boshlab talaffuzning asosiy birligi hisoblangan nutq tovushlari orfoepiya bo'limi tarkibida qisman o'qitila boshlaydi. 5-sinfda «fonetika» bo'limi ta'limi taqozosiga ko'ra shu erda o'quvchilarga nutq tovushlari bilan birga to'g'ri talaffuz hamda imlo qoidalarini singdirish talabi ham qo'yiladi.

G'.Hamroyevning ta'kidlashicha, o'zbek adabiy tili turli lahjalardan o'sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog'liq jiddiy muammolar bor. Maktab ona tili darsliklarini tuzishda, ayniqsa, fonetikaga doir o'quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta'sirini inobatga olishlari kerak. Shu ma'noda dastur va darsliklar tuzishda orfoepik nuqtai nazardan har bir hududning talaffuzidagi muammolari e'tiborga olinishi lozim. Masalan, Xorazm vohasida ayrim so'zlar talaffuzida [q] undoshi o'rnida [k] nutq tovushini qo'llash ko'nikmaga aylanib qolgan. Demak, xorazmlik o'quvchiga adabiy talaffuz me'yorlarini singdirish uchun darslikda berilgan ikkita mashq etarli bo'lmaydi. Mavzuga monand, ammo darslikdagi o'quv topshiriqlarini aynan takrorlamaydigan o'quv topshiriqlarini tuzish, mashqlar tizimini yaratish va ulardan unumli foydalanishni barcha o'qituvchi ham bir xilda amalga oshiravermaydi.

Darhaqiqat, Toshkent viloyati, xususan, shahar hududida [h] bo'g'iz undoshi o'rnida ko'pincha [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (Xalim, xashar, yaxima va b.), shuningdek, Buxoro, Samardand, qarshi, Buxoro (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o'] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin.

Ko'rinadiki, 1-4-sinf «ona tili» darsligida yuqorida keltirilgan nutq tovushlarini o'zlashtirishga mo'ljallangan nazariy ma'lumotlar va ularni mustahkamlovchi mashqlar etarli emas. Mazkur nutq tovushlarini sanab o'tilgan hududlarning o'quvchilari nutqida adabiy me'yor holatiga keltirish uchun bugungi darslik va qo'llanmalarda deyarli e'tibor qaratilmagan maxsus fonetik mashqlar tizimi ishlab chiqilishiga ehtiyoj seziladi.

Shuningdek, [h] bo'g'iz undoshi ishtirok etgan so'zlarni ko'pchilik ham yozma, ham og'zaki nutqda noto'g'ri qo'llaydi, uni bartaraf etishga qaratilgan sa'y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

H.Ne'matov muallifligida yaratilgan 5-sinf «Ona tili» darsligida [h] va [x] undoshlarini imloda ham talaffuzda farqlash uchun berilgan o'quv materiali boshqalariga nisbatan o'quvchiga ancha foydali.

Boshlang'ich sinfda o'quvchilarga [o'] unlisi so'zning turli o'rinlarida bir-biridan

farqli talaffuz etilishi haqida ma'lumot berilmaydi, uni o'quvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq nozik jihatlarga aksariyat «Ona tili» darsliklarida e'tibor qaratilmasligi o'quvchilarimizning adabiy nutq me'yorlarini to'la o'zlashtirishlariga soya tashlab turadi. Boshlang'ich ta'limning sohaga tegishli amaldagi darsliklarida mazkur masalaga qisman e'tibor qaratilgan nazariy ma'lumotlar uchraydi, oliy ta'lim darsliklarida qanday bo'lsa, shu shaklda kiritilgan, ammo u amaliy jihatdan ishlanmagan. Ta'kidlash kerakki, bugun keng amaliyotda bo'lgan 5-sinf «ona tili» darsligidagina [o'] unlisi talaffuzda farq qilishi to'g'risidagi ma'lumotlar misollari bilan keltirilgan. Bu, albatta, ijobiy hodisa, biroq bu farqlash 1-2-sinflardayoq o'quvchiga talaffuz mashqlari orqali o'rgatilishi kerak. Aslida «bir holatda torroq, boshqasida kengroq aytiladi», degan izoh o'quvchiga amaliy jihatdan yordam berishi qiyin. Keltirilgan misollarni o'qituvchi ko'magisiz to'g'ri talaffuz qilib bo'lmaydi.

Ma'lumki, psixologik nuqtai nazardan inson xotirasi, jumladan, o'quvchi xotirasi ham muayyan turlarga bo'linadi. Ma'lumotlarni bir marta o'qish oddiy xotirada vaqtincha saqlanadi va qisqa muddatda unutiladi. Agar uzluksiz takrorlansa, u doimiy xotiraga o'tadi. E.G'oziyev ta'kidlagan Ebbingauzning o'quvchi eslab qolishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar tarkibi, miqdori va sifati haqida olgan xulosalarini shu o'rinda keltirish o'rinli. U hech qanday ma'no anglatmaydigan 38ta bo'g'inni o'quvchi 55 marta takrorlaganda eslab qolganini; 38 – 40ta so'zdan iborat materialni eslab qolish uchun esa, 6-7 marta takrorlash kifoya qilganni aniqlagan. O'quvchining ijtimoiy hayotda aloqa-aralashuvni to'g'ri amalga oshirishida xizmat qila oladigan zaruriy ma'lumotlarni uning uzoq muddatli xotirasiga o'tkazish uchun o'sha ma'lumotlarni ko'p marta takrorlatish va xotirasida qayta tiklab turish lozim. Shu o'rinda aytish mumkinki, fonetika sathini o'qitishda mashq va topshiriqlarning o'quv materialini tashkil etuvchi sermazmun, purhikmat matnlardan o'rinli foydalanilsa, o'quvchi ularni bir-ikki takrorlash bilan uzoq muddatli xotirasiga «yozib qo'yadi». Biror jismoniy harakat avtomatlashish darajasiga etishi uchun qancha uzluksiz mashq zarur bo'lsa, muayyan nutqiy malakaning shakllanishiga ham shuncha mashq, harakat kerak bo'ladi.

1-4-sinfda nutq tovushlari ta'limini takomillashtirishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish ham muhim ahamiyatga molik. Ma'lumki, maktabda bugungi «ona tili» o'quv predmeti ta'limida omilkor o'qituvchilar tomonidan ko'plab innovation texnologiyalar zamon talablariga mos holda qo'llanilmoqda. Tabiiyki, bu nutq tovushi ta'limida, jumladan, o'quvchiga nutq tovushlarining to'g'ri talaffuzini o'rgatish jarayonida juda qo'l keladi. Ammo amaldagi ishlar etarli darajada emas, chunki boshlang'ich sinf o'quvchilar nutqida tovushlar talaffuzi bilan bog'liq muammolar to'la bartaraf bo'lgani yoki mazkur muammoning echimi sifatida asosli tavsiyayu metodik ko'rsatmalar ishlab chiqilib keng amaliyotga tatbiq etilgani yo'q.

Mazkur masalaning yana bir jihati borki, har qanday sharoitda ham boshlang'ich sinf o'qituvchilari mazkur bo'limni o'z imkoniyat va salohiyatlaridan kelib chiqib tushuntiradilar. Odatda, o'quvchilarga o'z ona tilining hamma tovushlari ham talaffuz va imloda qiyinchilik tug'diravermaydi.

G'. Hamroevning ta'kidlashicha, mahalliy til hisoblangan sheva ta'sirida ayrim unli va undosh tovushlarning aytilishi hamda yozilishida chalkashliklar, xatolar bo'lishi mumkin. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, respublikamizning turli hududlarida o'quvchilar nutqida, asosan, unli lardan [i] – [e], [o'] – [u] va undoshlardan [h], [x], [q], ba'zan [j] tovushlari talaffuzida, ba'zan shuning ta'sirida imloda ham xatoga yo'l qo'yishadi. Bunday vaziyatlarda amalda qo'llanilayotgan topshiriq xarakteridagi mashqlar bilan qancha ko'p ishlansa ham, kutilgan natijaga erishish qiyin kechmoqda.

O'quvchining og'zaki nutqi tug'ilib o'sgan eri, oilasi, yaqinlari ta'sirida shakllangan holda maktabga keladi. Ba'zan ularni o'zlari o'rganib qolgan holatdan adabiy talaffuz me'yorlari doirasiga o'tkazish ancha qiyinchilik tug'diradi. Bunday sharoitda o'qituvchi, albatta, fonetika o'qitish jarayonidagi dastlabki faoliyatni hududiy muammolardan kelib chiqqan holda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida ishlashga qaratishdan boshlashi zarur. Aks holda, ayrim boshlang'ich sinf o'quvchilari balog'atga etganda ham ba'zi nutq tovushlari talaffuzini eplay olmaydigan bo'lib qolishadi. Bu kabi «nutqiy kemtiklik» madaniy davralarda o'quvchiga bir umr xalaqit berishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z vaqtida og'zaki nutqida muammolari bor o'quvchilarga alohida e'tibor berib, maxsus talaffuz mashqlari ustida muntazam ishlasa, muammoga o'rin qolmasligi aniq. Biroq bu borada maktabning amaldagi didaktik ta'lim vositalari(darslik, qo'llanmalar)da fonetik mashqlarga maxsus o'rin ajratilmagan. Ayniqsa, boshlang'ich sinf «Ona tili» darsliklarida bunga alohida o'rin ajratilishi kerak.

Boshlang'ich sinf dastur va darsliklarida fonetikaga doir o'quv materiallari mazmuni tahlil qilinganda quyidagilar ma'lum bo'ldi:

1-sinfda «Tovushlar va harflar» mavzusi berilgan bo'lib, unga jami 28 soat vaqt ajratilgan. Chunonchi:

Tovushlar va harflar. Unli tovushlar va harflar; a va o, i va u, o va o'unlilarning talaffuzi va imlosi. Undosh tovushlar va ularni ifodalovchi harflar. Ayrim undosh tovushlarning talaffuzi va imlosi (D-t , b-p, z-s undoshlarining talaffuzi va imlosi), so'z oxirida, talaffuzda tushib qoladigan D, t undoshlari. Harf birikmalari: sh, ch, ng. Alifbo: harflarning nomi. Harflarning bosh va kichik shakllari. So'zlarni alifbo tartibida yozish. Alifboning ahamiyati.

Tutuq belgisi (‘), uni so'z tarkibida to'g'ri shakllantirish. Tutuq belgisining so'zdagi vazifasi: o'zidan oldingi unlining cho'ziq aytilishiga, oldingi bo'g'inni keyingi bo'g'indan ajratib talaffuz qilinishiga xizmat qilishi, so'z ma'nolarini farqlashi. Тутуқ белгиси (ъ), уни сўз таркибида тўғри шакллантириш. Тутуқ белгисининг сўздаги вазифаси: ўздан олдинги унлининг чўзиқ айтилишига, олдинги бўғинни кейинги бўғиндан ажратиб талаффуз қилинишига хизмат қилиши, сўз маъноларини фарқлаши.

Бўғин. Сўзларни бўғинга бўлиш. Бўғин кўчирилиши, бир унлидан иборат бўғинли сўзларнинг бўғинлаб кўчирилиши, тутуқ белгилли сўзларни, кетма – кет келган бир хил ундошли сўзларни бир йўлдан кейинги йўлга бўғинлаб кўчириш. Ҳарф бирикмаси (ш, ч, нг) қатнашган сўзларнинг бир йўлдан иккинчи йўлга кўчирилиши кабилар берилган.

2-синфда биринчи синфда ўтилганлар юзасидан (6 соат) такрорлашдан сўнг фонетикага 50 соат вақт ажратилиб, унда куйидаги мавзулар қамраб олинган:

Унли ва ундош товушлар, уларнинг бир-биридан фарқи. Товушларни ҳарфлар билан белгилаш. Унли товушлар ва ҳарфлар. Ўзбек тилидаги олти унли товушнинг олти унли ҳарф билан белгилаш. [a] ва [o], [y] ва [и], [э], [ў] унли товушларининг талаффузи ва ундош товушлар портловчи ф ва п, ҳ ва х ҳамда ҳарф бирикмаси билан ифодаланган нг товушининг талаффузи ва имлоси. Тутуқ белгиси (ъ) ва унинг ишлатилиши, тутуқ белгисининг сўздаги вазифаси кабилар.

“Бўғин” мавзусига доир куйидаги маълумотлар берилган. Сўзнинг олдинги сатрга сиғмай қолган қисмини кейинги сатрга бўғинлаб кўчириш. Сўзда неча унли товуш бўлса, шунча бўғин бўлиши. Бўғин таркиби унли товушдан, бир унли ва бир ундош товушдан, бир унли ва бир неча ундош товушдан тузилиши кабилар.

“Бўғин кўчириш”га алоҳида эътибор берилган. Сўзнинг бир йўлдан кейинги йўлга бўғинлаб кўчирилиши. Бўғин ҳосил қилган бир унли ҳарфни олдинги йўлда қолдириб ёки кейинги йўлга кўчириб бўлмаслиги. Бир бўғинли сўзлар, (она, аҳил, ўрик, элак каби икки бўғинли сўзларнинг кўчириш учун бўлинмаслиги.

Тутук белгиси қўйиб ёзиладиган сўзларни бўғин кўчириш учун бўлиниши, тутук белгисининг олдинги бўғинда қолдирилиши (ваъ-да, машъ- ал, таъ-лим). Ҳарф бирикмали сўзларнинг бўғинлаб кўчирилиши (си-нгил, кў-нгил, тонг-ги каби) ёнма-ён келган бир хил ундошли сўзларнинг бўғинлаб кўчирилиши (ик-ки, кат-та, ис-сиқ каби) Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар, уларнинг имлоси, бундай сўзларнинг ёзилишини сўз охирига унли товуш қўшиб айтиб текшириш: (мактабим – мактаб, китобим-китоб, мақсадим – мақсад, умидим – умид каби) Айтилишда тушиб қоладиган ундошлар. (Фарзанд, дарахт, дўст каби) уларнинг имлосига доир ўқув материаллари ўрин олган.

3-синфда фонетикага доир ўқув материалларига камроқ соат ажратилганлигини кўриш мумкин. Масалан:

Товушлар ва ҳарфлар. Унли ва ундош товушлар ва ҳарфлар. Бўғин, сўзларни бўғинларга бўлиш ва бўғинларга бўлиб кўчириш қоидалари. Сўзларни бўғин, товуш ва товуш – ҳарф жиҳатдан таҳлил қилиш; Тутук белгиси ва унинг ишлатилиши. ш, ч, нг ҳарф бирикмалари, кетма-кет келган бир хил ундошли сўзлар ва уларнинг имлоси. Сўз охирида келган, жарангли, жарангсиз жуфти бор ундошлар имлосидан иборат.

4-синфда ҳам фонетикага доир ўқув материалларини ўқитишга 10 соат вақт ажратилган бўлиб, улар қуйидаги мазмунда:

Унли ва ундош товушлар, уларнинг ҳарфий ифодаси; талаффузи ва ёзилиши фарқ қиладиган унли товушли сўзларнинг талаффузи ва имлоси; жарангли ва жарангсиз ундошларнинг талаффузи ва имлоси; бир хил кўш ундошли сўзлар ва уларнинг имлоси; сўз охирида қатор келган ундошли сўзлар ва уларнинг имлоси, х-ҳ товушли сўзлар ва уларнинг имлоси, тутук белгилли сўзларнинг талаффузи ва имлоси кабилар.

Бу синфда ҳам “Бўғин” мавзусига кам соат ажратилган. Сўзларни бўғинларга бўлиш; унли товушларнинг бўғин ҳосил қилиши; сўзларни бир сатрдан иккинчи сатрга бўғинлаб кўчириш; сўзларни бўғин, товуш ва ҳарф жиҳатдан таҳлил қилиш, шунингдек, сўзларни алифбо тартибида қайта тузиш, алифбонинг аҳамияти ҳақидаги маълумотлар қамраб олинган.

Бошланғич синф дастур ва дарсликлари таҳлил қилинганда уларда ҳам махсус талаффуз машқлари йўқлиги маълум бўлди. Ваҳоланки, ўқувчининг нутқ аппарати шаклланаётган бу даврда талаффузи қийин нутқ товушлари устида такрорга асосланган фонетик машқларни мунтазам ўтказиб бориш лозим. Мазкур босқичда ўқувчиларда адабий талаффуз кўникмасини ҳосил қилиш лозим. Кичик ёшдаги ўқувчилар учун бугун замонавий талаффуз машқлари, аудио ҳамда видео материаллар тайёрлаш давр талабидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ne'matov N. va b. Ona tili. 5- sinflar uchun darslik. –Т.: О`qituvchi, 2000. – 102-б.
2. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. – 19- б.
3. Mahmudov N. va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 5-sinflari uchun darslik. –Т., 2013. – 224 б.
4. Ғозиев Э. Умумий педагогика. –Т., 2010. – 221-222-б.
5. Ҳамроев Ғ. Она тилидан ўқув топшириқлари тузиш методикаси. Монография –Тошкент. Донишманд зиёси. 2022. 156 б.
6. Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фал.д-ри. Автореф. –Самарқанд. 2019. 27 б.